

УДК 159.923.2. – 053.6.

ВПЛИВ АКТИВНОСТІ В НЕФОРМАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАННЯХ НА СТАНОВЛЕННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ

Лавріненко В.А., асистент кафедри психології

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Стаття присвячена аналізу специфіки формування ціннісно-смыслової сфери підлітків-неформалів. Розглянуто соціально-психологічні детермінанти вступу підлітків до неформальних об'єднань та вплив активності в них на конструювання та упорядкування ціннісно-смыслової сфери молоді. Окреслена роль мови в конструюванні нарративів підлітків відповідно до типових соціальних дискурсів та специфічних дискурсів неформальної молодіжної взаємодії.

Ключові слова: ціннісно-смыслова сфера, нарратив, дискурс, смысловий конструкт, смыслова настанова, підлітковий вік, підліткова криза.

Статья посвящена анализу специфики формирования ценностно-смысловой сферы подростков-неформалов. Рассмотрены социально-психологические детерминанты вступления подростков в неформальные объединения и влияние активности в них на конструирование и упорядочение ценностно-смысловой сферы молодежи. Обозначена роль языка в конструировании нарративов подростков в соответствии с типичными социальными дискурсами и специфическими дискурсами неформального молодежного взаимодействия.

Ключевые слова: ценностно-смысловая сфера, нарратив, дискурс, смысловой конструкт, смысловая установка, подростковый возраст, подростковый кризис.

Lavrinenko V.A. THE INFLUENCE OF ACTIVITY IN INFORMAL UNIONS TO FORMATION OF VALUE-SENSE SPHERE OF ADOLESCENTS

This article analyzes the specific formation of value-sense sphere of adolescents from informal unions. Social-psychological determinants of entrance of adolescents to informal groups and features of influence of activity there to design and organize value-sense sphere of youth are discussed. Outlined the role of language in constructing narratives of adolescents according to typical social discourses and specific discourses of informal youth engagement.

Key words: value-sense sphere, narrative, discourse, semantic construct, semantic orientation, adolescent, adolescent's crisis.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми впливу активності підлітків у неформальних об'єднаннях на становлення їх ціннісно-смыслової сфери зумовлена двома чинниками. По-перше, останніми роками відбулося зростання кількості неформальних угруповань, у яких підлітки проводять час, реалізують потребу в міжособистісному спілкуванні, засвоюють соціальні норми й правила. По-друге, підліткам-неформалам властиві специфічні психологічні особливості, які зумовлені активною участю в діяльності неформальних об'єднань. За результатами проведених раніше досліджень нами визначено, що такі підлітки характеризуються особливими мотиваційно-ціннісними орієнтаціями, зниженим рівнем адаптованості, соціальної компетентності та ригідністю емоційних переживань, що відображаються на становленні їхніх життєвих смислів.

Стосунки молоді, що входить до складу неформальних об'єднань, з оточуючими часто характеризуються конфліктами, протиріччями та негативними установками. Це перешкоджає гармонійному розвитку та ре-

алізації потенціалу особистості й базується на негативних смыслових настановах, які є результатом упорядкування їх внутрішнього світу та виражаються в семантичних конструктах їхньої мови. Саме в мові відбувається конструювання смыслової реальності підлітками, осмислення ними життя. З огляду на це питання формування смыслових настанов підлітків під впливом соціального оточення (у тому числі й неформальних угруповань) є актуальним та вимагає вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішення проблеми впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на становлення ціннісно-смыслової сфери підлітків пов'язане з розглядом смислів особистості як осередку її життєвої активності (Б.Г. Ананьев, К.О. Абульханова-Славська, Г.О. Балл, Б.С. Братусь, Д.О. Леонтьев). Так, смисл розглядається як універсальний спосіб упорядкування свідомості, інтерпретації життєвого досвіду особистості та життя в цілому [5].

Смыслова сфера відіграє особливу роль у детермінації самопрезентації особистості

в соціальних стосунках, що є однією з найбільш вагомих потреб у підлітковому віці (О.В. Селезньова [6]). При цьому, відповідно до принципу «буттєвого опосередкування смислової реальності» (за Д.О. Леонтьєвим [5]), структура особистісних смислів та смислових настанов особистості суттєво залежить від її комунікативного та життєвого досвіду.

Формування ціннісно-смислової свідомості молодшої особистості (за З.С. Карпенко [2]) відбувається шляхом засвоєння представлених у соціальному макросередовищі ціннісних ідеалів, які заломлюються через відповідні уявлення референтної для підлітка малої групи (у тому числі й неформальних молодіжних об'єднань), у яку він включений як учасник сумісної діяльності зі спільним для її членів ціннісно-мотиваційним ядром.

Становлення ціннісно-смислової сфери в підлітковому віці відображає наявність вираженої смисложиттєвої кризи, яка породжується об'єктивно існуючими протиріччями в пошуку та практичній реалізації людиною смислу життя (К.В. Карпинський [3]).

При цьому конструювання цілісної картини власного «Я» підлітків та їх самопрезентація в системі міжособистісної взаємодії, відповідно до основних положень нарративної психології, відбувається на основі осмислення ними оточуючого світу й самих себе шляхом упорядкування всіх життєвих фактів у формі історій та наративів (Н.А. Федорова [7]).

Постановка завдання. Мета статті – розглянути особливості впливу міжособистісної взаємодії підлітків у неформальних об'єднаннях на формування їх ціннісно-смислової сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. У підлітковому віці першочерговим завданням молодшої особистості є ефективна комунікація з оточуючими. Реалізуючи такі смислові настанови, як прагнення довести свою самостійність та незалежність, підліток часто відчуває нестачу необхідних для цього ресурсів (соціальних умінь, досвіду, освіти, матеріальної незалежності тощо) та обмежує ставлення з боку дорослих. Як наслідок, він переживає виражену смисловою кризу від неможливості подолати такі протиріччя чи проявляє дезадаптаційну реакцію – конфліктує з оточуючими, вступає до різноманітних неформальних груп тощо [1].

Узагальнення теоретичних даних та проведених емпіричних досліджень дозволило систематизувати соціально-психологічні детермінанти вступу підлітків до неформальних угруповань. Одним із важливих фак-

торів, який детермінує вступ підлітка до неформальної групи, є прагнення до само-реалізації. Воно пов'язане з потребою підлітка в належності до певної спільності чи групи, у яких він бачить простір, необхідний для реалізації своїх потенційних можливостей у різних сферах життєздійснення. До таких сфер можна віднести спілкування, професійне самовизначення, встановлення міцних міжособистісних стосунків, отримання емоційної підтримки, прийняття себе як цілісної й неповторної особистості [4].

Потяг до засвоєння нових соціальних ролей також детермінує вступ підлітка в неформальні об'єднання. Це виражається в прагненні отримати новий соціальний досвід і бажанні підлітка довести оточуючим, що він є самостійною особистістю. У таких угрупованнях молодь апробує соціальний досвід, застосовуючи різні моделі поведінки з однолітками й дорослими, змінюючи рольові позиції у взаємодії один з одним [4].

Сімейні конфлікти надають негативне емоційне забарвлення стосункам із батьками для багатьох підлітків. Намагаючись перебувати в більш сприятливій атмосфері, молодь обирає неформальне об'єднання, у якому переважно збираються однолітки зі схожими проблемами та інтересами. Поряд із погіршенням відносин у сім'ї не менш важливою детермінантою є протиставлення себе нормам формальної групи. Через дисконформ у класному колективі, відсутність спільних інтересів та наявність протистоянь з однолітками, особливо лідерами, молодь обирає неформальне об'єднання, де панують сприйнятливі для неї цінності та атмосфера. Причому норми, які регулюють діяльність такого угруповання, формуються самими його членами. Через це правила поведінки в неформальному об'єднанні не мають обмежуючого, нав'язаного характеру, на відміну від перебування в школі та спілкування з батьками. Підлітки-неформали встановлюють такі норми групової взаємодії, щоб кожен зміг підкреслити неповторність власної особистості [4].

Входження молоді до неформальних об'єднань також детермінується проявом підліткової аффіліації як прагненням вступати в контакти з іншими людьми, отримувати емоційну підтримку [1]. Цей мотив може поєднуватися зі страхом залишитися на самоті, мати обмежені соціальні контакти, що виступає протилежною мотиваційною тенденцією.

Говорячи про схильність молоді до вступу в неформальні угруповання, особливо антисоціальної та асоціальної спрямованості, частими є прояви ідеологічної пропаганди, впливу дорослих та авторитетних

людей на молодь. Така навіюваність пов'язана з тим, що підлітки мають несформовану життєву позицію, відкриті для нового досвіду, цікавляться невідомим [4].

Згідно з результатами емпіричного дослідження, нами було визначено, що підліткам-неформалам властиві такі особистісні якості. Це насамперед схильність до незалежності, самостійності, часте переживання острахів щодо неприйняття іншими людьми, відчуття ізольованості, переважання стратегій уникнення активного спілкування. Підлітки-неформали характеризуються низьким рівнем соціально-психологічної адаптованості, зокрема недостатньою сформованістю здатності до прийняття інших людей та вираженням переживання емоційного дискомфорту під час спілкування. Їхні комунікативні контакти супроводжуються ригідними емоційними установками, характеризуються негнучкістю, неадекватністю у виборі засобів впливу, небажанням зближуватися з людьми на емоційній основі, що часто провокує конфліктні ситуації й непорозуміння [4].

При цьому передбачається, що досвід комунікативної взаємодії підлітків значною мірою впливає на їх інтрапсихічні особливості й ціннісно-смыслову сферу, яка активно формується в цьому віці.

Конструювання смыслової реальності підлітками відбувається через символічні системи, провідною з яких є мова. Усвідомлення соціальних стосунків та власних психологічних особливостей підлітками представляється в лінгвістичних побудовах, що існують лише в певних дискурсах, пов'язаних із дискурсами, пануючими в сучасній культурі.

Таке розуміння механізму конструювання смислів молоді особистості засноване на постулатах соціального конструкціонізму. Згідно з твердженням К. Гергена знання особистості про оточуючий світ та власні психологічні особливості представлене в лінгвістичних побудовах. Відповідно до цього значення – це не когнітивні утворення кожної особистості, а продукт їхньої спільної діяльності. Мови виступають фактично взаємодією, яка реалізується в дискурсах – соціальних текстах, продуктах взаємодії індивідів, груп та спільнот [7].

При цьому свідомість розуміється як така, що має мовленнєву природу та є нестабільним, динамічним утворенням, яке здатне істотно видозмінюватися залежно від того мовленнєвого контексту, у якому вона знаходиться і який більшою чи меншою мірою, але обов'язково бере участь у її конструюванні. Тобто кожен текст (і нова життєва ситуація, прочитуючи яку, індивід

змінює форму ролівої поведінки, щоб вписатися в інші соціальні норми) пропонує свідомості, яка його сприймає, певну позицію, що тим чи іншим способом конструює її зв'язаність та цілісність.

З.С. Карпенко, розглядаючи особливості індивідуального рівня організації ціннісно-смыслової сфери особистості, визначає цінність як еталон належної поведінки, вироблений суспільною свідомістю, і вказує на три форми її репрезентації: 1) цінність постає як суспільний ідеал – узагальнене уявлення про досконалість у різних сферах суспільного життя; 2) цінність має предметне втілення у вигляді витворів матеріальної та духовної культури або людських вчинків, що віддзеркалюють певні ціннісні ідеали (етичні, естетичні, правові тощо); 3) мотиваційні структури особистості й насамперед особистісні цінності, які є внутрішніми носіями соціальної регуляції, закорінені в структурі особистості. Окрім цього, описуючи динамічний характер системи смислів особистості, З.С. Карпенко акцентує на взаємозв'язках та взаємоперетвореннях у ній, що відображає ціннісно-смыслову відношення, смыслоутворювальний мотив та диспозицію поведінки [2].

Побудова смыслових конструктів підлітками-неформалами окреслюється в наративах – властивих особистості способах структурувати оточуючий світ. Втілення індивідуального досвіду підлітків у формі наративу (історій, розповідей) дозволяє їм осмислити свій досвід через більш широкий контекст, оскільки форма наративу передбачає історично опосередкований досвід міжособистісних відносин [7].

У наративі підлітки-неформали обґрунтовують свої вчинки й вибудовують каузальні залежності між життєвими подіями, що сприяє укріпленню їх «Я-концепції». За допомогою наративів підліток вибудовує картину власного «Я» без протиріч, що конструюється за допомогою соціальних відносин, виступає їхньою функцією. Н.А. Федорова [7] виділяє три основні функції наративів, виокремлення яких є важливим для розуміння впливу міжособистісної взаємодії на інтрапсихічні особливості підлітків. Так, у наративах відображаються переважно значимі для суб'єкта життєві події, а сам наратив характеризується часовою направленістю й конструюється виключно в ситуаціях соціальної взаємодії.

Конструювання власного «Я» підлітками, на думку Р. Харре, реалізується в системі соціальних відносин, а взаємодія відіграє при цьому центральну роль. Саме інтеракція знаходиться в центрі аналізу процесу конструювання внутрішнього світу особи-

стістю, оскільки у взаємодії визначається властивість мови позначати об'єкти оточуючої дійсності та сфери вираження мови.

Конструювання наративів підлітками-неформалами виступає, з одного боку, механізмом ідентифікації й самоосмислення, а з іншого – надає їм ресурси для самопрезентації, є фундаментальним компонентом соціальної взаємодії.

Форми наративів, що закріплені в культурі, виступають прототипами, на основі яких суб'єкт свідомо чи несвідомо вибудовує свої власні життєві історії. У цих «культурних» наративах вже закладені основні оцінки, надані культурою. Відповідно, такий же механізм спостерігається під час конструювання наративів підлітками під впливом активної діяльності в неформальних об'єднаннях, для яких характерні наративи молодіжних субкультур. Вони являють собою прототипи бачення оточуючого світу підлітками різних неформальних об'єднань. Так, представники романтико-ексapistських груп переважно конструюють власний внутрішній світ під впливом розцінення оточуючої дійсності як позбавленої смислу, такої, що характеризується ознаками втрати сенсу існування суб'єкта у світі.

Натомість конструювання наративів підлітків з агресивних неформальних об'єднань відбувається переважно під впливом субкультурних прототипів у вигляді реалізації своїх намірів на активне та агресивне самовираження, відстоювання власної позиції, розцінення світу як простору для реалізації своїх прагнень за умови постійної боротьби з «ворогами», які заважають самореалізації молоді.

При цьому процес побудови наративу підлітками об'єднує реальність їх «істинного Я» та реальність їх «публічного Я». Бажаний «образ Я» підлітка-неформала, який він прагне створити, перетинається з тим реальним «образом Я», що конструюється в процесі створення наративу [7].

Система стосунків підлітка в неформальних об'єднаннях виступає певним середовищем, у якому конструюється та формується його «Я», зникає розірваність між особистим та публічним «Я». Сконструйована в процесі міжособистісної взаємодії ідентичність підлітка несе в собі як відображення культурних і соціальних норм, так і відображення суб'єктивного погляду підлітка на власну історію (наратив).

При цьому смислова сфера підлітків характеризується ознаками вираженої ціннісно-смислової кризи, коли молоду особистість непокоїть непродуктивність своєї життєдіяльності. Відчуваючи нереалізованість у системі соціальних контактів [3],

підлітки схильні негативно оцінювати свої особистісні властивості, сприймати їх як перешкоди на шляху до життєвого успіху. Інтенсифікація та генералізація кризових переживань у підлітків провокує домінування негативних компонентів самоставлення. Вони схильні до самозвинувачення та внутрішньої конфліктності, що виражається в конструктах, які ускладнюють процес інтеграції власного «Я»: «я винен у тому, що ніхто не хоче зі мною спілкуватися», «я не цікава для оточуючих», «хочу спілкуватися з друзями, але не можу» тощо [4].

Уявлення неформалів про себе під час підліткової кризи характеризуються амбівалентністю, непослідовністю, що ускладнює процес розуміння логіки внутрішніх переживань і вчинків. Переживаючи кризу, підліток зневірюється у своїх силах, відчуває слабкість у вирішенні життєвих проблем. Особливо важливою є втрата віри підлітка не лише у власні можливості, а й у можливості розраховувати на допомогу з боку оточуючих. Ціннісно-смислові конструкти, що відображають зосередження підлітків на зневірі у власних силах, на втраті сенсу життя та очікуванні поганого ставлення оточуючих, негативно впливають на процес їх міжособистісної взаємодії.

Проте в підліткових наративах можуть відобразитися й ресурси для подолання ціннісно-смислової кризи. Так, сприймаючи самостійність, що формується, як цінність, підліток перебудовує свої смислові настанови, що спонукає його до реалізації намагань набувати соціальні уміння, необхідності самовиражатися тощо [3].

Водночас самостійність, організованість, інтерес до соціального життя – ті цінності, які він може засвоїти та апробувати під час неформальної соціальної взаємодії. Виступаючи смислоутворювальним мотивом, такі цінності зумовлюють успішність у референтному спілкуванні.

Одним із найбільш проблемних моментів у формуванні ціннісно-смислової сфери підлітків-неформалів є становлення психологічно зрілих орієнтацій на використання свободи та прийняття відповідальності, які стають особистісними смислами [5]. При цьому свобода розглядається як найвища форма активності, яка виражається в здатності ініціювати, припинити чи змінити напрям діяльності в будь-якій її частині. У випадку зрілого сприйняття підлітком свободи як цінності його поведінка характеризується логічністю, ініціативністю, спроможністю реалізувати різні мотиви та вектори соціальної активності, відповідальністю. Саме прийняття відповідальності за свої вчинки відображає певною мірою подолання під-

літком смислової кризи та ефективність інтегрування його ціннісно-смислової сфери.

Висновки. Формування ціннісно-смислової сфери як особливого результату конструювання образу власного «Я» підлітками відбувається під час активної взаємодії з оточуючими через опанування соціальних норм взаємодії та конструювання наративів у відповідних соціальних дискурсах.

Ці дискурси молода особистість засвоює в діяльності неформальних угруповань, до яких вступає через надмірно виражене прагнення до самореалізації, конфлікти в сім'ї та формальній групі, вплив ідеології субкультури, прагнення опанувати нові ролі тощо. Особливу роль у становленні ціннісно-смислової сфери відіграють дискурси неформальних молодіжних об'єднань, які відображають поєднання типових соціальних дискурсів та специфічних субкультурних елементів бачення світу молодими людьми.

Побудова ціннісно-смислової сфери підлітків окреслюється в наративах – властивих особистості способах структурувати оточуючий світ. У наративі підлітки-неформали обґрунтовують свої вчинки й вибудовують каузальні залежності між життєвими подіями, що сприяє укріпленню їх «Я-концепції», дозволяє сформувати картину власного «Я» без протиріч, що конструюється за допомогою соціальних відносин. При цьому процес побудови наративу підлітками об'єднує їх «істинне Я» та «публічне Я». Бажаний «образ Я» підлітка-неформала, який він прагне створити, перетинається з тим реальним «образом Я», що конструюється в процесі створення наративу.

Формування ціннісно-смислової сфери підлітків-неформалів відбувається в процесі подолання ними кризи, яка проявляється з виникненням почуття дорослості й реалізується в прагненні бути визнаним представниками соціального оточення дорослою самостійною людиною.

Смислові конструкти, що відображають зосередження підлітків-неформалів на втраті сенсу життя та відмежуванні від оточуючих, негативно впливають на процес мі-

жособистісної взаємодії молоді. Натомість, коли спілкування є центральним конструктом у структурі ціннісно-смислової сфери підлітків, це спонукає їх до реалізації намагаючись набувати соціальні уміння, необхідності виразити себе серед однолітків.

Проте здійснений аналіз особливостей конструювання ціннісно-смислової сфери підлітків-неформалів не дає можливості ґрунтовно проаналізувати механізми формування ціннісно-смислових конструктів молоді під впливом соціальної взаємодії. Ця проблема потребує подальшого вивчення, яке буде спрямоване на емпіричне дослідження особливостей структури смислової сфери підлітків, їхніх смисложиттєвих орієнтацій, механізмів впливу неформальної взаємодії на формування ціннісно-смислової свідомості тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вікова та педагогічна психологія : [навчальний посібник] / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднічук та ін. – 2-ге вид. – К. : Каравела, 2009. – 400 с.
2. Карпенко З.С. Психологічні основи аксіогенезу особистості : автореф. дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.07 / З.С. Карпенко ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 37 с.
3. Карпинский К.В. Взаимосвязь самоотношения и смысложизненного кризиса в развитии личности / К.В. Карпинский // Мир психологии. – 2010. – № 4. – С. 152–167.
4. Лавріненко В.А. Психологічні особливості орієнтацій на взаємодію підлітків у неформальних об'єднаннях / В.А. Лавріненко // Психолого-педагогічні проблеми творчого та духовного розвитку особистості в сучасному освітньому просторі : матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Полтава, 5–6 листопада 2009 р.). – К. ; Полтава, 2009.
5. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – 2-е испр. изд. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
6. Селезнева Е.В. Смысловые детерминанты самореализации / Е.В. Селезнева // Мир психологии. – 2010. – № 4. – С. 78–91.
7. Федорова Н.А. Проблема самопрезентации: подход нарративной психологии / Н.А. Федорова // Знание, понимание, учение: работы молодых ученых. – 2007. – № 2. – С. 206–212.